

М. П. Сподарець

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Літературно-критична діяльність В. Коряка

Сподарець М. П. Літературно-критична діяльність В. Коряка. У статті розглянуто своєрідність літературно-критичної спадщини професора Харківського університету та завідувача кафедри історії української літератури (1933–1936) В. Коряка (1889–1937). У його естетичних поглядах знайшли поєднання марксизму, соціологічна критика («вульгарний соціологізм») та ідеї побудови нової «пролетарської культури» (пролеткульт). Оцінка В. Коряком творчості українських письменників, з одного боку, відобразила пошуки нових підходів до аналізу художніх творів, а з другого, – здійснила відчутний вплив на українське літературознавство 1920-х років та його подальшу еволюцію в період «соціалістичного реалізму».

Ключові слова: *Харківський університет, В. Коряк, пролеткульт, марксизм, вульгарний соціологізм, соціалістичний реалізм.*

Сподарець М. П. Литературно-критическая деятельность В. Коряка. В статье рассматривается своеобразие литературно-критического наследия профессора Харьковского университета и заведующего кафедрой истории украинской литературы (1933–1936) В. Коряка (1889–1937). В его эстетических воззрениях соединились марксизм, социологическая критика («вульгарный социологизм») и идеи создания новой «пролетарской культуры» (пролеткульт). Оценка В. Коряком творчества украинских писателей, с одной стороны, отразила поиски новых подходов к анализу художественных произведений, а с другой, – оказала существенное влияние на украинское литературоведение 1920-х годов и его дальнейшую эволюцию в период «социалистического реализма».

Ключевые слова: *Харьковский университет, В. Коряк, пролеткульт, марксизм, вульгарный социологизм, социалистический реализм.*

Spodarets M. P. Literary-critique creativity of V. Koryak. The peculiarities of V. Koryak's (1889–1937) [professor of Kharkiv University, head of sub-faculty of history of Ukrainian literature (1933–1936)] literary heritage are considered in this article. Marxism, sociological critique («vulgar Marxism») and the ideas of creation of «new proletarian culture» («proletcult») are combined in his aesthetic conception. Koryak's interpretation of Ukrainian writer's creative and ideological heritage from one hand showed the search of new approaches to the analysis of the works of art but from the other hand it influenced greatly Ukrainian literary critique of 1920s and its further evolution in the period of «socialistically realism».

Key words: *Kharkiv University, V. Koryak, marxism, proletcult, vulgar sociologies, socialistically realism.*

1920-ті роки є одним із найцікавіших та найсуперечливіших періодів в історії українського літературознавства. Одне з чільних місць в українському літературознавстві того періоду належить професорові Харківського університету й Інституту Т. Г. Шевченка Володимирові Дмитровичу Коряку «[справж – Блумштейн Волько; 2 (14). І 1889, м. Слов'янськ, тепер Донец. обл. – 22. XII 1937, Харків]» [9:10]. Постать В. Коряка є доволі відомою спеціалістам з української літератури, але його творчий доробок лишається малодослідженим. Якщо в 1920-ті рр. він сприймався як офіційний партійний ідеолог на ниві літературознавства, який активно заперечував традиційну українську науку про літературу, підміняючи її малозрозумілими марксистсько-соціологічними схемами, то після арешту і розстрілу в 1937 році, коли з волі комуністичного керівництва докорінним чином змінила-

ся культурна парадигма в Радянському Союзі, ім'я В. Коряка перетворилося (і лишається таким дотепер) на жупел і уособлення «перекручень» т.зв. «вульгарно-соціологічного» методу в українському літературознавстві. Тому дослідники й не зупинялися на докладному аналізі його наукових концепцій.

Зі зрозумілих причин Я. Гординський наприкінці 1930-х рр. надав найнегативнішу характеристику В. Корякові як чільному представнику марксистського літературознавства: «Найголоснішими пропагаторами марксистської критики на підсоветській Україні були: Володимир Коряк, І. Ю. Кулик, Андрій Хвиля та Самійло Щупак. Всі вони виявляють вузький світогляд і брак солідної освіти, що мало виходить поза партійну літературу та сучасну російську теорію політичну й літературну з деяким відтінком всесвітньої літератури, пересіяної через російське сито. Тому їх писання

характеризує тон партійної агітки, часто крикливої, з типовими партійними аргументами, що приймаються за абсолютний авторитет без якої-небудь критичної думки» [1:74].

Навіть після реабілітації у 1956 р. В. Коряк залишався лише колоритним прикладом представника «вульгарно-соціологічного» методу: «Найбільш характерним зразком вульгарно-соціологічного підходу до вивчення історії української літератури була літературознавча діяльність В. Коряка, особливо його статті про Т. Шевченка» [3:35].

У другому томі «Історії української літератури» постать критика висвітлюється суперечливо. В одній частині він традиційно постає як хрестоматійний представник вульгарного соціологізму: «Не задовольняв вимог сучасності і двотомний «Нарис історії української літератури» В. Коряка (1926–1929), в якому загалом панував дух вульгарного соціологізму» [2:343]. Його навіть майже одноосібно звинувачують у «шкідницьких» спробах в альманасі «Жовтень» (1921) відірвати нову радянську літературу від традицій попередніх епох: «...критик В. Коряк у ранніх статтях твердив, що нова література – це «цілковите зірвання тягlosti з усім попереднім, знищення всіх традицій» [2:25]. Але в іншій частині цієї колективної монографії наголошено на методологічних перевагах В. Коряка, порівняно з «буржуазними» (М. Грушевський, С. Єфремов, А. Ніковський) та «непевними» (М. Зеров, Ю. Меженко, П. Филипович) літературними критиками: «Кількісно менший загін перших пролетарських критиків (більшість із них не були професійними критиками, проте їхній внесок у осмислення літератури того часу значний) – В. Коряк, В. Еллан-Блакитний, І. Кулик, В. Чумак – мав безперечну ідейну перевагу в тому розумінні, що саме за марксизмом було майбутнє» [2:354]. «Публіцистично насажені виступи В. Коряка, І. Кулика, а згодом Б. Коваленка, І. Микитенка часто диктувалися не стільки чіткими літературно-критичними цілями, як потребою захисту самої ідеї пролетарської літератури, необхідністю впроваджувати марксизм у критику» [2:355–356].

Однозначно негативною є оцінка В. Коряка сучасними фахівцями. М. Наєнко зазначає: «Коли виникала потреба означити в тому чи іншому творі своєрідність образної мови, різновид символу чи метафори, то В. Коряк користувався єдиним, раз і назавжди виробленим кліше: образність може бути селянська, буржуазна, пролетарська...» [7:180]. А стосовно перспектив і доцільності науко-

вого дослідження його доробку саркастично зауважує: «Навряд чи хтось колись візьметься «с ученим видом знатока» розмежовувати, де тут соціологізм, котрий є все-таки науковим означенням явища, а де повна втрата здорового глузду» [7:180]. Приблизно в такій же негативній тональності характеризує літературно-критичну діяльність В. Коряка М. Шкандрий: «Володимир Коряк, член української партії есерів з 1915 р., а згодом помітний боротьбист, був самоуком із незакінченою середньою освітою. Погоду в організації почали задавати його догматичні погляди, які сформувалися, коли він ще був активістом Пролеткульту, і його манера літературної критики, яка в кращому разі виказувала оригінальне розуміння соціології літератури, а в гіршому – зводила критику до вишукування ухилів» [10:70].

Ледь не єдиним науковцем, який спробував дати об'єктивну характеристику В. Коряку як викладачу інституту Т. Шевченка на поч. 1930-х рр., був Г. Костюк, котрий назвав його у спогадах «Зустрічі і прощання» «трагічною постаттю нашого культурно-державного лихоліття» [7:404]. На відміну від М. Наєнко, Г. Костюк вважав, що «курс В. Коряка написано в своєрідному плані, з цікавими, місцями свіжими спостереженнями й узагальненнями. Я певний, що в майбутньому ці позитиви праці Коряка будуть належно використані» [7:405].

Г. Костюк побачив такі позитиви в концепції В. Коряка: «Він любив романтичний пафос, бунтівничу браваду. Любив кидати гострі, епатуючі звичайного читача фрази: «Ми не визнаємо ніякої української літератури. Не хочемо продовжувати жодних літературних традицій...» (Шість і шість», 1923). Він перший висміяв російський месіанізм, перший в пореволюційній літературі кинув гасло нашої орієнтації на Європу (журнал «Мистецтво», 1919). Йому належить знаменитий вислів «Хай живе дух неспокою!», що його перехопив із вдячністю Хвильовий і зробив своїм бойовим гаслом» [7:405]. На думку Г. Костюка, В. Коряка злякали надмірні керівні амбіції М. Хвильового, тому він і перейшов до табору опонентів, хоча, на нашу думку, він суттєво вплинув на світогляд цього письменника. Г. Костюк залишив нам лаконічний портрет дослідника: «Невеличкий на зріст, трохи ніби горбатий, з гострозори-ми, постійно рухливими, як у миші, очима, нервовий у рухах і розмовах, він не мав зовнішнього шарму. Але, без сумніву, був він людиною талановитою» [7:404].

Отже, безпосереднім завданням нашої статті є об'єктивний аналіз літературно-критичних поглядів В. Коряка на матеріалі його «Нарису історії української літератури» та окремих статей, присвячених творчості Т. Шевченка. Ми спробуємо виділити не лише негативні риси його соціологічної концепції української літератури (бо вони є загальновідомими і були засуджені ще в радянські часи), але й відшукати позитивне зерно в його поглядах.

Як відомо, 20-ті рр. XX ст. були періодом модернізації українського суспільства й ця модернізація відбувалася примусово і під керівництвом більшовицької партії. Відповідним чином такі настанови превалювали і в культурному житті, що виливалося в заперечення «буржуазної» культури та попередньої духовної спадщини. Ці тенденції, джерела якої містяться в настановах пролеткульту, зустрічали схвалення значної частини тодішніх літераторів («футуристів», «вапілтян» та ін.). Ситуація кардинально змінилася, коли із середини 1930-х років відбулася модифікація культурної парадигми, що втілювалося в поверненні до традиційних культурних цінностей. Але в період 1920-х рр. важливу роль відігравало ідеологічне обґрунтування спроби розбудови пролетарської комуністичної культури, що С. Павличко охарактеризувала як частину «дискурсу Києва–Харкова»: «Політизований лівий авангард, органом якого було «Мистецтво», а потім цілий ряд інших видань, ліг в основу «нового» пролетарського дискурсу, який швидко став офіційним, поглинувши, асимілювавши або зліквідувавши інші дискурси» [8:172].

Одне з чільних місць у «започаткуванні нового стилю критики й характеру теоретизування» [8:169] належить літературно-критичним концепціям В. Коряка. Він із 1925 р. працює в ХІНО, став так званим «червоним професором» (без захисту дисертації), із 1927 р. – позаштатним професором, викладаючи українську літературу, а в Інституті літератури Тараса Шевченка завідував кабінетом радянської літератури. Після відновлення Харківського університету з 1933 до 1936 року завідував кафедрою історії української літератури. Основи його літературно-критичної концепції викладено в підручнику «Українська література. Конспект» (1928).

В. Коряк поділив увесь курс на три частини. У першій він спробував розібратися в питаннях «марксістського літературознавства», де з-поміж власне теоретичних питань

щодо сутності мистецтва, співвідношення форми і змісту, класової теорії стилю та поділу на роди й жанри, ролі «соціологічного еквіваленту» окремий розділ присвячувався переказу постанов Комуністичної партії про розвиток радянської літератури, зокрема питанням українізації та щойно завершеної «літературної дискусії» 1925–1928 рр.

Історико-літературна частина, своєю чергою, поділялася на «літературу переджовтневу» та «радянську літературу», а перша – на «літературу февдальну», «передбуржуазну» (І. Котляревський – Т. Шевченко), «буржуазну» (П. Куліш – В. Винниченко) та «емігрантську» (Д. Донцов, Є. Маланюк та ін.). Радянську літературу В. Коряк поділив на два покоління та дві «фаланги». До першої фаланги, окрім В. Чумака, А. Заливчого, В. Еллана та Г. Михайличенка (прикметне, що саме В. Коряку приписують формування концепції «перших хоробрих», за яку його власне і розстріляли в 1937 р.), він включив ще М. Семенка, Я. Савченка, Д. Загула, П. Тичину, В. Підмогильного, М. Могилянського та інших письменників, чия активна літературна діяльність розпочалася в роки громадянської війни. У лавах «другої фаланги радянської літератури» В. Коряк диференціював «пролетарських письменників» (В. Сосюра, М. Хвильовий, О. Копиленко, О. Досвітній, І. Дніпровський, Ю. Смолич, І. Кириленко, С. Божко, С. Пилипенко, П. Панч, А. Любченко, І. Микитенко, І. Ле, М. Йогансен та ін.), «революційно-селянських» (А. Панів, І. Сенченко, А. Головка, К. Гордієнко), «лівоінтелігентських» (В. Поліщук, Г. Шкурupій, Г. Коляда, О. Слісаренко, М. Бажан, Ю. Яновський), «попутників» (С. Васильченко, М. Івченко, Я. Мамонтов, М. Філянський, В. Чередниченко, Є. Плужник, Б. Антоненко-Давидович) та «правих» (М. Зеров, Т. Осьмачка, М. Рильський, М. Драй-Хмара, П. Филипович).

В оцінці В. Коряком української дожовтневої літератури можна побачити низку оригінальних ідей, які на сьогодні не втратили своєї актуальності та знайти певну систему, виділивши позитивні та її негативні риси.

Наприклад, у ставленні до давньоруської літератури він послідовно заперечував шовіністичні «єдино-недилимські» тенденції щодо виділення українського культурного процесу з так званого «общерусского». В. Коряк уважав, що все створене на території України належить до української літератури, а не російської: «Місце написання певного твору визначає приналежність його чи до української, чи до руської літератури» [5:149].

Продовжуючи традиції М. Драгоманова, В. Коряк проводив паралелі між розвитком провансальської літератури і становленням нової української літератури [5:150–151]. Цікавою є характеристика «Енеїди» І. Котляревського як відображення тодішнього стану колонізованої України: «Образ Енея-бурлаки такий фантастичний і водночас реальний, героїчний і комічний, раз показується то демократичним своїм боком, то якимсь цілком протилежним, загалом – миготливий, непевний, як непевні усі персонажі цієї поеми, що є перелицьована, спотворена українська дійсність певної доби. На очах самого Котляревського і справді Україну перелицьовувано, спотворювано «латинізовано» («русифіковано») [5:153]. Подібне узагальнення стану України поширюється і на персонажів інших творів: «Образ Енея поволі набирає властивих українських рис у п'єсах Котляревського. В «Наталці Полтавці» такий мандрівник Петро, а в «Москалі-Чарівнику» – Чупрун. Один – бурлака, другий – чумак. Еней – військова людина, а не домонтар, але в Чупруновій хаті порядкує москаль Финтик. І всі типи Котляревського якісь ніби неприкаяні [5:153].

Твори Г. Квітки-Основ'яненка характеризуються ним як типово дворянські та сентиментальні, що, на нашу думку, є значно ближчим до істини, ніж пізніші потуги зробити з нього «революційного демократа» та «реаліста»: «З Квітки є батько української новелі. Його новеля з ідеологічного боку є реакційна, бо з автора типовий зубр, прихильник кріпацтва, автор славнозвісних «листів до любезних земляків» (цареславних і «кнутославних» агіток). Його сатиричність і пародійність були шербаті, бо він картав різні хиби сучасності з погляду февдальної моралі» [5:157].

Із марксистської позиції розвитку соціальних рухів В. Коряк полемізував із Ю. Бачинським, тези якого щодо «штучності» започаткованого згори австрійською монархією галицько-українського національного розвитку 1848 р. і сьогодні є доволі поширеними у певних шовіністичних колах: «Тут є перебільшення: не був «штучний» рух галицько-українського «відродження», його не австрійський уряд утворив, але що він робив часом спроби підсилити і використати діячів укр. буржуазного руху – це безперечно... Національне відродження й розвиток української літератури в Галичині припадає на пізніші часи, коли під впливом письменників з російської України галицька студентська дрібнобуржуазна молодь відчула свою всеукраїнську єдність... В міру зросту цієї дрібнобур-

жуазної інтелігенції росла і українська національна свідомість» [5:163].

Стильова своєрідність творчості Лесі Українки визначається В. Коряком як «психологічний символізм» [5:183], але саме під час аналізу її творів чи не найбільше виявила себе абсурдність соціологічного підходу до інтерпретації художніх текстів. Так, у драматичному етюді «В дому роботи, в країні неволі» діалог і бійка між двома рабами єгиптянином та євреєм пояснюється як «конкуренція двох буржуазій» [5:183].

««Лісова пісня» – драма-казка з своєрідним символізмом, стилізованим під поліський етнографізм. Символіка казки виявляє протилежність міщанської буденщини (образ Килини) і майбутнього гармонійного суспільства (образ Мавки з царства казки).

Між цими двома світами вагається українська інтелігенція (Лукаш) – капіталізмом і соціалізмом» [5:184].

Найяскравіше негативні й позитивні риси літературно-критичної концепції В. Коряка виявилися в інтерпретації ним творчості Т. Шевченка. Провідною рисою шевченкознавчих праць В. Коряка є відсутність власне наукового підходу до аналізу текстів, який підміняється тенденційною публіцистичністю. Він одним з перших почав вибудовувати «соцреалістичний канон», який став панівним у 1930–1980-х рр., сприйняття Т. Шевченка як пророка і борця за соціалістичну революцію та побудову комуністичної держави: «Лінія розвитку революції: Спартак – Мюнцер – Бабеф – Маркс – Шевченко – Ленін... В цих іменах-символах класових рухів ціла історія класової боротьби. Тільки сучасність приймає цілком спадщину Шевченка, тільки для нас є він близький і рідний» [4:101]. Зрозуміло, що важливою складовою стає приписування поетові атеїстичних поглядів: «Шевченко *по-своєму* «вихваляв» і католицтво, і «візантійство», і самого господа-бога паплюжив, як сукиного сина» [4:81].

Ще однією провідною рисою радянського шевченкознавства, яку також започаткував В. Коряк, стала систематична критика еміграційної гілки української культури: «Мужицький поет Шевченко краще оцінив і релігію, і богів, і панські ідеалістичні утопії і спинився на ідеї комунізму, яко єдиній, що їй належить майбутність. Як-не-ж нікчемно виглядають всі оці «любители Шевченка», всі оті «презавзяті патріоти», що ходять у свитах», носять стрічки і вільнодумствують у шинку про «московську окупацію»... <...> Схаменіться і йдіть служити робітничо-селянській

державі, тому реальному народові, що про його ви базикаєте по закордонних шинках на розпуттях велелюдних еміграції» [4:76].

Бувши одним із чільних ідеологів українського відгалуження пролеткульту, В. Коряк відверто пропагує докорінний розрив із попередньою традицією й проголошує вимоги формування «нової комуністичної культури». Значення творчої спадщини Т. Шевченка він ставить у цілковиту залежність від тієї користі, яку може принести він пролетарським поетам для творення «нової культури»: «Що візьме пролетаріят від Шевченка для своєї творчості? Це цілком нове і цікаве питання. Візьме багато: і його вогняне українське слово, вдосконалене, індустріялізоване в пролетарській творчій роботі, його форму, просту, нехитру, маєстатичну, пристосовану до пролетарського нового робочого ритму, його зміст, – революційний, натхненний, повний великої динамічної сили і оздоблений новотворами пролетарського життя й революції. Все, все шевченківське піде в пролетарську гамарню і дасть нові цінності, запліднить уяву пролетарських поетів» [4:67].

Саме ідеї нової пролетарської культури відобразилися в багатьох «оригінальних» твердженнях В. Коряка. Так, Т. Шевченко, окрім того, що був мужиком і «пророком соціальної революції», ще й, «з'ясувалося», агітував за «вільне кохання» і свободу позашлюбних стосунків: «Вільне кохання і вільне материнство проповідував Шевченко. Тут була його ціла релігія «Земної Мадони» – матері наймички, матері-покритки – як-раз те освятив поет у своїй творчості, що оганьбив панський лад, панський закон, панська мораль. Він активно боронить свою нову мораль: висміює чорничок, оспівує удову, що викохала перед очима цілого села від заїзжого запорожця сина, спорила і випроводила на Січ» [4:80].

Серед позитивних моментів шевченківської концепції В. Коряка, на нашу думку, можна виокремити рішуче заперечення ним поширюваної різними шовіністичними колами вигадки про антисемітизм українського поета. «До речі! Чуємо часто-густо про антисемітизм Шевченка; звичайно, з його не менший антисеміт, як і з Шекспіра, і як Карло Маркс уживав виразу Шейлоки для капіталістів, так само і Шевченківські жидашинкарі є собі певними типічними представниками цієї паразитичної верстви сільських кровососів, що жили з феодального панського права пропінатії – права поміщиків курити горілку, держати шинки, здавати їх в оренду,

споювати нарід. Ось зразок шевченківського антисемітизму:

Пішла в найми, за хліб черствий,
Жидам носить воду, –
Бо хрищені не приймають,
«Стара, кажуть, стала,
Не здужає...»

Хто тут кращий: жида, що прийняли на роботу, чи тії «хрищені», що викинули на голодну смерть?» [4:81].

Слід відзначити також, що Т. Шевченко для В. Коряка є самодостатньою постаттю в українській та світовій літературі. Ведучи полеміку про впливи на поета російських «революційних демократів», він ставить українського поета набагато вище від них і стверджує вторинність і малозначущість подібних «впливів»: «Тепер доведено, що цей селянський поет, що здобув на той час непогану освіту і був вільним художником петербурзької академії малярства, зазнав усіх впливів тогочасної культури, особливо найбільшого з поміщицьких революціонерів емігранта Герцена, який видавав у Лондоні ліберальний часопис «Колокол», що нелегально його читали й у Росії, але, і зазнавши цих впливів, Шевченко не асимілювався з цією культурою і в своїй революційності пішов далі радикалів, поміщиків та емігранта Герцена. Тут він, дійсно, випередив свою добу і зробився попередником тієї найбільшої в світі революції, яка принесла справжнє визволення мільйонам українського селянства» [5:161].

Отже, можна зробити висновок, що літературно-критичним працям В. Коряка притаманна надмірна публіцистичність та відсутність фахового аналізу. На науковій діяльності В. Коряка суттєво позначився вплив ідеології пролеткульту. Його літературно-критичні концепції вплинули на формування соцреалістичного канону радянського літературознавства: заперечення елітарності української літератури й увиразнення її протонародності, наголошення на соціально-класовому походженні письменників, підкреслення бунтарських, атеїстичних та революційних мотивів і замовчування інших. Водночас слід зазначити, що В. Коряк рішуче заперечує шовіністичні твердження про антисемітизм Т. Шевченка, а сам поет постає самодостатньою творчою й інтелектуальною особистістю, цілковито незалежною від «впливів» російських письменників і «революційних демократів», людиною, яка, на його думку, багато в чому значно випередила численних митців та суспільних діячів. Так само чимало цікавих думок, особливо з погляду

постмодернізму, можна побачити в інтерпретації творів інших українських письменників.

Наша розвідка, звісно, не вичерпує всіх аспектів літературно-критичної та методологічної діяльності В. Коряка, залишаючи значне поле для подальшого дослідження. Наприклад, щоб з'ясувати ступінь оригінальності власне соціологічного підходу науковця до

історії української літератури, доцільним видається зіставити його концепцію з працями таких російських представників соціологічного напрямку, як Л. Авербах, О. Воронський, В. Переверзєв, В. Плетньов, І. Фріче та ін., що відкриє нові перспективи подальшого наукового вивчення українського літературно-критичного дискурсу цього періоду.

Література

1. Гординський Я. Літературна критика підсоветської України / Ярослав Гординський. — Львів—К. : [Б. в.], 1939. — 135 с.
2. Історія української літератури : у 2 т. / редкол. : І. О. Дзеверін (голова), В. Г. Дончик, О. В. Мишанич та ін. Т. 2. : Радянська література. — К. : Наук. думка, 1988. — 742 с.
3. Комишанченко М. П. Боротьба за Шевченка / М. П. Комишанченко. — К. : Тов. «Знання» Української РСР, 1964. — 48 с.
4. Коряк В. Боротьба за Шевченка / В. Коряк. — [Х.] : ДВУ, 1925. — 115 с.
5. Коряк В. Українська література : конспект / В. Коряк. — Вид. друге, виправлене. — [Х.] : ДВУ, 1929. — 299 с.
6. Костюк Г. Зустрічі і прощання : спогади у двох книгах. Кн. 1. / Григорій Костюк ; передм. М. Жулинського. — К. : Смолоскип, 2008. — 720 с.
7. Наєнко М. К. Історія українського літературознавства : підручник / М. К. Наєнко. — К. : ВЦ «Академія», 2003. — 360 с.
8. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі : монографія / Соломія Павличко. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К. : Либідь, 1999. — 447 с.
9. Шкандрій М. Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років / Мирослав Шкандрій ; [пер. з англ. М. Климчука]. — К. : Ніка-Центр, 2006. — 384 с.
10. Українська літературна енциклопедія : в 5 т. / редкол. : І. О. Дзеверін (відп. ред.) та ін. Т. 3 (Т. 1 — 1988, А—Г ; Т. 2 — 1990, Д—К) : К—Н. — К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. — 496 с. : іл.